

Αλήθεια τι νόημα έχουν σήμερα οι ιδέες του Αντόνιο Γκράμσι για τη μελέτη του πολιτισμού των λεγόμενων κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων, αυτών που ο Ιταλός πολιτικός διανοητής, χαρακτήρισε ως *σιωπηρά στρώματα* της ιστορίας;

Τι νόημα έχουν καταρχήν οι ιδέες του Γκράμσι για την ίδια την υπόσταση των λαϊκών στρωμάτων, αφού μια ολόκληρη αλληλουχία επιστημονικής σκέψης, που άρχισε από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, και κρατά ως τους μεταμοντέρνους καιρούς μας, αρνήθηκε με πείσμα κάτι το αυτονόητο και πρωταρχικό: την κοινωνική οντότητα των *σιωπηρών* στρωμάτων της ιστορίας;

Ξεκινώντας από τη ρομαντική αντίληψη του 19^{ου} αιώνα και φτάνοντας στις μεταμοντέρνες θεωρήσεις των ημερών μας, διαπιστώνουμε μια υποτροπιάζουσα άρνηση της πραγματικότητας, ενταγμένη και υποταγμένη συνειδητά ή ασύνειδα σε ευρύτερα πλάνα ιδεολογικών και πολιτικών σχεδιασμών. Τα λαϊκά στρώματα, «οι φτωχοί πολίτες» του σωκρατικού Ευθύδημου, ο *συνήθης λαός* γενεών λογίων των τελευταίων αιώνων, νοήθηκε ήδη τον 19^ο αιώνα για τις ανάγκες του εθνικού κράτους, ως υπερβατική οντότητα ως *πνεύμα ή ψυχή* που διαπερνά κατακόρυφα το κοινωνικό σώμα· μια οντότητα η οποία αναγνωρίστηκε ότι παράγει πολιτισμό και μάλιστα ισάξιο με εκείνο των ανώτερων στρωμάτων· πρόκειται για τη ρομαντική αναγωγή του λαού σε μια *πρωταρχική έννοια πολιτισμού*. Είναι η αντίληψη που βρίσκεται στον πυρήνα της γερμανικής σκέψης, έτσι όπως απηχείται στα λόγια του Χέρντερ: «στην ιδέα της ατομικότητας ενός λαού, οποιουδήποτε λαού, ανάγεται το εθνικό πνεύμα καθ' εαυτό»· είναι μια άποψη που επηρέασε βαθιά τη συγκρότηση δύο συγγενών επιστημονικών κλάδων που είχαν ως αντικείμενο έρευνας αφενός τις προφορικές λαϊκές παραδόσεις των ιστορικών λαών και αφετέρου τις αμιγείς προφορικές παραδόσεις των ιθαγενών πληθυσμών. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται γενικώς τα εθνικά Folklore, στη δεύτερη κατά κύριο λόγο, εντάσσεται η Ανθρωπολογία του Franz Boas και των επιγόνων του.

Ο Franz Boas, γερμανο-εβραϊκής καταγωγής, αμερικανός ανθρωπολόγος συνδέεται στενά με την θεσμική κατοχύρωση και τη θεωρητική συγκρότηση της αμερικανικής ανθρωπολογίας. Φανατικός αντιδαρβινιστής και αντιεξελικτιστής και πολέμιος οποιασδήποτε προσπάθειας *ερμηνευτικών γενικεύσεων*, ο Μπόας εμβολίασε την αμερικανική Ανθρωπολογία, με ορισμένες, εξαιρετικά ανθεκτικές, αρχές. Ξεχωρίζουν αναμεσά τους: ο *πολιτισμικός σχετικισμός*, η προτεραιότητα του *μερικού* [particular] έναντι του γενικού και των σχέσεων που συνδέουν τις *μερικότητες*, η προβολή και η αξιοποίηση στοιχείων τα οποία, κατά το πρότυπο της γερμανικής εκδοχής της εθνικής ιδεολογίας *διακρίνουν* και *δια-χωρίζουν* τις κάθε είδους συμπεριφορές και καταστάσεις, έναντι εκείνων που τις ενώνουν. Είναι ακριβώς η θεωρητική άποψη που προετοίμασε το έδαφος για τη μεταμοντέρνα αντίληψη των μεμονωμένων *πολιτισμικών ταυτοτήτων* και *τόπων* και τη μετάλλαξη του *πολιτισμικού σχετικισμού* του Μπόας στον *γενικευμένο σχετικισμό* της μεταμοντέρνας Ανθρωπολογίας.

II

Οι *Παρατηρήσεις για το Folklore*, δηλαδή οι σκέψεις και οι ιδέες για τη μελέτη του λαϊκού πολιτισμού που αποτελούν κεντρικό σημείο αναφοράς αυτής της ανακοίνωσης, ανήκουν στα *Τετράδια της Φυλακής* και δημοσιεύτηκαν το 1950, ως έκτο κεφάλαιο στον τόμο *Letteratura e vita nazionale* [Riuniti, αναθεωρημένη έκδοση με την ευθύνη του Ινστιτούτου Gramsci, Ιούλιος 2000].

Γραμμένες ανάμεσα στα 1927 και 1935 αυτές οι πέντε σελίδες των *Τετραδίων*, θέτουν εξ αρχής και εξειδικεύουν μερικά καίρια ζητήματα, σχετικά με την υπόσταση και τον τρόπο μελέτης του λαϊκού πολιτισμού και των φορέων του, δηλαδή των λαϊκών στρωμάτων. Θα αναφερθώ με συντομία σε μερικά από αυτά, με την προσδοκία ότι η επίκληση τους θα βοηθούσε σε μια εγκυρότερη επιστημονική αντιμετώπιση των *εθνικών λαϊκών παραδόσεων*, που σήμερα εκβάλλουν, όλο και περισσότερο, στην παγκόσμια πολιτισμική κοίτη, αυτού που αποκαλούμε *πολιτισμό των μαζών*.

Ο Γκράμσι, αντιλαμβάνεται το λαϊκό πολιτισμό ως μια διευρυμένη *αντίληψη του κόσμου και της ζωής*, αντίληψη προσδιορισμένων ιστορικά και κοινωνικά στρωμάτων, αυτών που από καταβολής κόσμου, θεωρούνται κατώτερα και εξηρημένα. Ο Γκράμσι εισάγει για πρώτη φορά έναν ιστορικό-κοινωνικό ορισμό του λαού, του λαού-τάξη *subalterna*, δηλαδή υποδεέστερη και εξηρημένη,

ανατρέποντας την κυρίαρχη αντίληψη του λαού-έθνους και τα υποκατάστατα που την ακολούθησαν.

Επισημαίνουμε εν προκειμένω, ότι ο Γκράμσι δεν βρίσκεται σε αντιπαράθεση με τη γενική εικόνα που παραδίδουν οι πηγές για την έννοια λαός, ούτε με την εικόνα που έχουν για τον εαυτό τους τα λαϊκά στρώματα, αλλά με την κατεστημένη ιδεολογική και πολιτική χρήση της έννοιας λαός, όπως τη διαμόρφωσε η ιστορική συγκυρία του 19^{ου} αιώνα.

Η *κοσμοαντίληψη* αυτών των στρωμάτων, δηλαδή των χωρικών αλλά και των λαϊκών στρωμάτων των αστικών κέντρων, σύμφωνα με τον Γκράμσι, βρίσκεται σε **διαλεκτική αντιπαράθεση** με την κοσμοαντίληψη των επίσης καθορισμένων κοινωνικά και ιστορικά, κυρίαρχων κοινωνικών στρωμάτων. Και κάτι ακόμη εξαιρετικά σημαντικό: η κοσμοαντίληψη αυτών των στρωμάτων δεν είναι κριτικά επεξεργασμένη αλλά συνιστά ένα συνοθύλευμα από ανεπεξέργαστες ιδέες, κλιμακούμενες από απλούστερες σε περισσότερο πολύπλοκες οι οποίες συνθέτουν μια βαθύτατα **αντιφατική κοσμοαντίληψη**. Οι δύο κοσμοαντιλήψεις που βρίσκονται σε *διαλεκτική αντιπαράθεση* από το ένα μέρος, και από το άλλο η *αντιφατική κοσμοαντίληψη* των εξηρημένων κοινωνικών στρωμάτων, μεταθέτουν το κέντρο βάρους της έρευνας από την περιγραφή και κατάταξη του εμπράγματου υλικού στο συμβολικό εποικοδόμημα, και μάλιστα στην κορυφαία, φιλοσοφικής κατηγορίας, έκφρασή του, όπως είναι η βιο-κοσμοθεωρία. Η λαϊκή ποιητική δημιουργία, σε έμμετρο και πεζό λόγο, η λαϊκή θρησκευτικότητα και θρησκεία, η ηθική και το λαϊκό δίκαιο είναι τα πεδία στα οποία ανιχνεύεται η βιοκοσμοθεωρία των λαϊκών στρωμάτων. Και αυτά τα τελευταία, αντιμετωπιζόμενα ως κοινωνική τάξη και όχι ως γραφική πραγματικότητα ή εθνική ατομικότητα επιβάλλουν την ιστορική τους παρουσία και το αίτημα για την αναζήτηση όχι μόνο της *συλλογικής ατομικότητας* των ρομαντικών αλλά και των μεμονωμένων υποκειμένων ως συντελεστών της ιστορίας.

Η Μικροϊστορία έκανε ήδη ένα συνειδητό άνοιγμα προς αυτή την κατεύθυνση.

III

Έχουμε λοιπόν την κεντρική ιδέα της *κοσμοαντίληψης*, έχουμε τη λαϊκή κοσμοαντίληψη και την επίσημη και κυρίαρχη, έχουμε την αντιφατικότητα της λαϊκής κοσμοαντίληψης, και έχουμε και τη συγκρουσιακή και τελικά διαλεκτική σχέση ανάμεσα στις δύο. Η *διαλεκτική* αναφορά της λαϊκής βιοκοσμοθεωρίας προς

την επίσημη, με σημείο εκκίνησης την οικονομική οργάνωση του κάθε κοινωνικού σχηματισμού, συνιστά ένα καινούργιο δεδομένο για την επαναξιολόγηση του παλαιού σχήματος βάση–εποικοδόμημα. Ενώ η διαμεσολάβηση των πολιτισμικών αξιών ως εργαλείο διαχείρισης των λαϊκών στρωμάτων εκ μέρους των κυρίαρχων κοινωνικών ομάδων οδηγεί σε ένα άλλο άξονα της γκραμισιανής σκέψης, στην έννοια **της ηγεμονίας, της πολιτισμικής ηγεμονίας**. Η πολιτισμική ηγεμονία δεν κατορθώνεται μόνο με βίαιο τρόπο αλλά σε συνδυασμό με πρακτικές που αποσπούν τη συγκατάθεση των κυριαρχούμενων, που εξασφαλίζουν τη *συναίνεσή τους*. Η *βία* και η *πειθώ* που εξασφαλίζει τη *συγκατάθεση* των εξηρημένων κοινωνικών στρωμάτων, συνθέτουν ένα πολύπλοκο συνδυασμό δυνάμεων, οι οποίες δρουν κατά περίπτωση άλλοτε με ενεργό άκρο τη βία και άλλοτε τη συναίνεση.

Με βάση αυτές αρχές ο Γκράμισι οδηγείται στην έννοια και τον ορισμό του λαϊκού.

Σημειώνει επί του προκειμένου ο ιταλός ανθρωπολόγος Giovanni Battista Bronzini: «για τον Γκράμισι ο ορισμός του λαϊκού δεν είναι τόσο ένας **ορισμός** όσο μια έννοια που προέρχεται από την γκραμισιανή αντίληψη του πολιτισμού που *είναι* και δεν θα μπορούσε να **μην είναι**, πολιτική. Μια έννοια που καταλήγει στην ιδέα της οργάνωσης της κουλτούρας. Ιδέα εξαιρετικά σημαντική, σύμφωνα με την οποία τα προβλήματα του πολιτισμού δεν θα εξετάζονται από την οπτική της τεχνικής τους ιδιαιτερότητας, αλλά θα εξετάζονται σφαιρικά». Ο όρος *σφαιρικά* μας παραπέμπει στην έννοια του συστήματος, όχι κατ' ανάγκη κλειστού, αλλά συστήματος στο οποίο τα στοιχεία που το συναποτελούν συνδέονται μεταξύ τους με σχέσεις ζωντανές και ενεργές που βρίσκονται σε κατάσταση αλληλοεπίδρασης. Για τον Γκράμισι η σχέση και η διαντίδραση ανάμεσα στα οικονομικο-κοινωνικά προβλήματα, γενικά στον πολιτισμό και ειδικότερα στην τέχνη είναι δεδομένη. Γι' αυτό και ο συσχετισμός των εννοιών λαϊκού–εθνικού ως προς τα λαϊκά στρώματα επαναπροσδιορίζεται όχι με το ρομαντικό ή γραφικό τους προηγούμενο, αλλά με την έννοια της οργανικής και πλήρους, συμμετοχής των *ταπεινών και καταφρονημένων* στο ιστορικό γίγνεσθαι. Εδώ η παρέμβαση της πολιτικής έχει καθοριστικό ρόλο. Γι' αυτό και η έγνοια του Γκράμισι για τον τρόπο με τον οποίο τα λαϊκά στρώματα θα «μπορούσαν να πραγματώσουν τον εαυτό τους ως ιστορική δύναμη». Εδώ ο διαμεσολαβητικός ρόλος των διανοουμένων είναι καθοριστικός.

IV

Σε αυτή λοιπόν την πραγματικότητα, που διαμορφώνεται ιστορικά, άλλοτε με συγκρούσεις και άλλοτε με συναινέσεις, η διάταξη και οι ρόλοι των κοινωνικών υποκειμένων μοιάζει ή επιδιώκεται να είναι, δεδομένη. Υπάρχουν λ.χ. οι χειρώνακτες, υπάρχουν και εκείνοι που ελέγχουν τις πηγές πλούτου και τα μέσα για την εκμετάλλευσή τους. Ανάμεσά τους υπάρχουν και εκείνοι που διαμορφώνουν τις διάφορες κοσμοθεωρίες, που επεξεργάζονται με κριτική συνοχή θεωρητικά και ιδεολογικά συστήματα, λ.χ. η φιλοσοφική σκέψη, η προσωπική τέχνη, η επιστήμη. Αλλά υπάρχουν και άλλα συστήματα σκέψης με φιλοδοξίες και πρακτικές οικουμενικής και καθολικής επικυριαρχίας, με προγράμματα προσηλυτισμού, με μηχανισμούς ελέγχου των ατομικών συνειδήσεων, όπως λ.χ. είναι οι γραφογνωστικές θρησκείες. Οι τελευταίες μάλιστα έχουν και ένα άλλο πολύ σημαντικό ρόλο ιδεολογικής καθοδήγησης, τον ρόλο να πείσουν τους κάθε είδους χειρώνακτες ότι με θεία βούληση κατέχουν στη ζωή τη θέση που κατέχουν. Η λαϊκή κοσμοαντίληψη και η *common sense* διαμορφώνονται ως ένα σημείο και από τον τρόπο που επενεργούν στη σκέψη και τη συμπεριφορά των εξηρητημένων τάξεων οι αξίες του ανώτερου πολιτισμού.

Στο *Λογοτεχνία και εθνική ζωή* ο Γκράμσι παραθέτει και σχολιάζει μια σικελική λαϊκή παράδοση, ενδεικτική του τρόπου *συναίνεσης* των χωρικών. Η παράδοση είναι δημοσιευμένη στον τόμο *Fiabe e leggende popolari* του ιταλού λαογράφου Giuseppe Pitrè. Η συγκεκριμένη παράδοση, κατά την παρατήρηση ενός άλλου μελετητή, του D. Bulferetti, *περιγράφει* μια εικονογραφική παράσταση βενετσιάνικων τοιχογραφιών στις οποίες ο Iddio, δηλαδή ο Θεός, **εικονίζεται** να δίνει από τον ουρανό τις εξής εντολές: στον πάπα: **εσύ να προσεύχεσαι**, στον αυτοκράτορα: **εσύ να προστατεύεις**, στον χωρικό: και **συ να μοχθείς**. [*tu prega, tu proteggi, e tu affatica*].

Και ο Γκράμσι σχολιάζει: «το πνεύμα των λαϊκών αφηγήσεων δίνει την αίσθηση ότι ο χωρικός από μόνος του και από τη θέση του στον κόσμο υποτάσσεται ώστε να απορροφηθεί απ' τη θρησκεία». Στην προκειμένη περίπτωση της συγκεκριμένης λαϊκής παράδοσης, όπως και σε άλλες άλλων λαϊκών παραδόσεων, η θεϊκή νομιμοποίηση των ρόλων των κοινωνικών εταίρων, δεν αφήνει στους αναλφάβητους χωρικούς περιθώρια αμφισβήτησης του θεϊκού, οικονομικού και κοινωνικού σχεδιασμού.

Πέρα όμως από τις συναινέσεις και τις αντιστάσεις υπάρχουν οι **δημιουργικές δυνάμεις** του λαού τις οποίες ο Γκράμσι εμπιστεύεται. Σε αυτές τις δυνάμεις

οφείλεται καταρχήν η επιβίωσή τους, ο πολιτισμός τους, και κυρίως η ανατρεπτική αν και ουτοπική, κωμική τους παράδοση. Και αυτές τις δημιουργικές δυνάμεις ευελπιστεί να ενεργοποιήσει ο Γκράμσι υποστηρίζοντας ότι **το λαϊκό** οφείλει να ταυτιστεί με **το εθνικό**.

Αλλά το **λαϊκό** για να ταυτιστεί με το **εθνικό** θα πρέπει να ανατραπούν οι όροι της ηγεμονίας των διευθυντικών στρωμάτων, γιατί, όπως με εξαιρετική ευστοχία επισημαίνει η πολιτισμική ανθρωπολόγος Amalia Signorelli:

«αυτοί οι οποίοι σε μια δεδομένη κοινωνία ασκούν την εξουσία ελέγχοντας τις κρίσιμες πηγές, δεν έχουν ως στόχο, όπως συχνά διαβεβαιώνεται, να επιβάλουν τον δικό τους πολιτισμό, αλλά αντίθετα τη δική τους πολιτισμική κυριαρχία· γεγονός που σημαίνει ότι αυτό που μεταφέρεται ή επιβάλλεται κατά τις διαδικασίες της συνομολόγησης δεν είναι πια το γνωστικό-αξιολογικό και συμβολικό σύστημα των κυρίαρχων ομάδων, αλλά εκείνο το τμήμα ή τμήματα από αυτό – γνώσεις, αξίες και κώδικες, που δεν αποτελούν ολοκληρωμένο μέρος του πολιτισμού των κυρίαρχων τάξεων - τα οποία είναι απαραίτητα για την ολοκλήρωση μέσα στο σύστημα κυριαρχίας των υποκειμένων που βρίσκονται στη διαδικασία υποταγής:

γνώσεις απαραίτητες για να παίξουν ένα συγκεκριμένο ρόλο στον κύκλο της παραγωγής ή σε εκείνον της κατανάλωσης (εδώ εντάσσονται η παραγωγή και η κατανάλωση της πληροφόρησης)· αξίες που νομιμοποιούν την υπάρχουσα κοινωνική οργάνωση και να το πούμε διαφορετικά « εξηγούν για πιο λόγο ο οποιοσδήποτε κατέχει τη θέση που κατέχει».

Όταν η πολιτισμική ηγεμονία, αποκτήσει το καθολικό της περιεχόμενο και το **λαϊκό** ταυτιστεί με το **εθνικό**, τότε ίσως να μη χρειάζονται τα ερωτήματα που τέθηκαν στην αρχή αυτής της ανακοίνωσης. Επειδή όμως καμιά τέτοια πρόθεση των ηγεμονικών στρωμάτων δεν διαγράφεται στον ορίζοντα, οι προτάσεις του Γκράμσι παραμένουν μια πρόκληση για την επιβεβαίωση της επιστημονικής αλήθειάς τους.

Η Ευαγγελή Αρ. Ντάτση είναι πολιτισμική ανθρωπολόγος.